

Ярославна ЛЄБЄДСВА, Олександр РУДІК
 Національна академія державного управління
 при Президентові України

Дніпропетровський регіональний інститут державного управління

ЗАСАДИ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОЇ ОСВІТИ НА ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Досліджується освітня ситуація, яка склалася в нових умовах формування європейського простору різноманітних етнокультурних спільнот. Аналізуються головні чинники, що обумовлюють необхідність мультикультурної освіти взагалі й білінгвальної освіти зокрема. Характеризуються основні положення міжнародних документів щодо використання мов національних меншин в освіті.

Ключові слова: мультикультурна освіта, національні меншини, білінгвальна освіта.

Ярославна Лебедева, Александр Рудик. Основы мультикультурного образования в европейском пространстве

Исследуется образовательная ситуация, сложившаяся в новых условиях формирования европейского пространства разнообразных этнокультурных обществ. Анализируются основные факторы, которые обуславливают необходимость мультикультурного образования в общем и в частности билингвального. Характеризуются основные положения международных документов, касающиеся использования языков национальных меньшинств в образовании.

Ключевые слова: мультикультурное образование, национальные меньшинства, билингвальное образование.

Yaroslavna Lebedeva, Oleksandr Rudik. Basise of multicultural education european space

Educational situation created in the new conditions of European space formation of difference ethnic and cultural societies is researched in the article. The main factors stipulated for necessity of multicultural education in general and bilingual education in particular are analyzed. The main regulations of international documents related to using of national minorities languages in the education are characterized.

Key words: multicultural education, national minorities, bilingual education.

В епоху глобальних комунікацій гостро постають питання пізнання іншої культури за умов збереження етнічної культурної ідентичності, а також адаптації, інкультурації й самоідентифікації в ній, оскільки в самих процесах глобалізації криється загроза втрати культурної самобутності й загроза уніфікації окремих елементів культури й асиміляція будь-якої групи з повною втратою її представниками своєї ідентичності та прийняттям ідентичності поглинаючої групи. Тому збереження культурного різноманіття є важливим завданням управління освітньою і соціально-культурною сферами всього цивілізаційного суспільства.

Розробка ефективної й адекватної стратегії міжетнічної та міжкультурної взаємодії є необхідною умовою для країн, які прагнуть стати сучасними мультикультурними державами. Як показує світова практика, найуспішніше вирішення цих проблем пов'язане з впровадженням мультикультурної освіти¹.

В Україні проблема мультикультурної освіти набула особливої актуальності й складності. В умовах соціально-економічних і політичних реформ створюється нова освітня ситуація, для якої характерні етнізація сутності освіти, зростання ролі рідної мови в процесі навчання, підвищення впливу релігії на формування самосвідомості особистості.

Важливою передумовою мультикультурної освіти в Україні є становлення і розвиток громадянського демократичного суспільства, для якого неприйнятними є шовінізм, расизм, етнічний егоїзм, водночас воно має бути відкритим у ставленні до інших країн, народів і культур, пропагувати виховання в душі миру і взаєморозуміння. Соціально-політичним чинником функціонування мультикультурної освіти останнім часом стає інтенсивний розвиток інтеграційних процесів як важливої складової трансформації сучасного світу, а також прагнення України й інших країн інтегруватися у світовий і європейський соціально-культурний і освітній простір, зберігти при цьому національну самобутність. Тому вважаємо, що така постановка проблеми потребує комплексного аналізу концептуальних і нормативно-правових засад впровадження мультикультурної освіти на європейському просторі.

Аналізуючи дослідження і публікації щодо питання мультикультурної освіти і виховання на європейському просторі, можна зазначити, що дана проблематика впродовж останніх років викликає значний інтерес у науковців. Полікультурна (мультикультурна) освіта як наукова проблема розглядається в наукових працях зарубіжних учених, таких як: Д. Бенкс, П. Бателаан, Г. Ауернхаймер, Д. Дьюї, В. Ніке, Р. Хенві, Р. Льюїс, К. Сторті, К. Бейкер, П. Майо; філософсько-педагогічні аспекти мультикультурного виховання аналізуються в розробках російських учених: О. Джуринського, Г. Дмитрієва, О. Тинчерової, М. Гусаковського, К. Олександрової, О. Баксанського. Наукові праці українських учених (Л. Голік, Л. Гончаренко, Т. Клиненко, М. Красовицький, В. Кузьменко, Г. Левченко, О. Гриценко, І. Лощенова, О. Грива, О. Баранков та ін.) присвячені вивченню теоретико-методичних засад формування і впровадження мультикультурної освіти в Україні.

Європейська наукова думка у відповідь на виникнення нових соціокультурних реалій (глобалізація й інтернаціоналізація світу,

¹ Під мультикультурною освітою ми розуміємо освітню систему в культурно різноманітному соціумі, що забезпечує гармонію в реалізації гуманістичної основи й етнокультурної спрямованості навчально-виховного процесу на базі світової культури з метою прогресивного розвитку особи, соціуму і людства загалом.

процеси етнокультурного самовизначення, проблеми мультикультурного суспільства й міграції) розробляє відповідну освітню стратегію, спрямовану на збереження й розвиток мов, культур і самобутності етнічних меншин без обмежень у доступі до загальнонаціональної освіти. Це відображається в багатьох документах ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, Європейського Союзу, ОБСЄ.

Основна мета мультикультурної освіти полягає у формуванні толерантної особистості, здатної на основі діалогу активно взаємодіяти з представниками різних культур. Полікультуралізм в освіті передбачає реалізацію принципу культурного плюралізму; визнання рівноцінності й рівноправності всіх етнічних і соціальних груп; недопущення дискримінації людей за національною чи релігійною ознакою, статтю або віком [1, с. 408].

Цілі мультикультурної освіти тісно пов'язані з політикою та ідеологією мультикультурного суспільства. Така ідеологія ґрунтується на таких припущеннях:

- усі індивіди і всі групи меншин рівноправні незалежно від мовних та культурних відмінностей;
- усі індивіди мають рівні можливості незалежно від їх приналежності до відповідної етнічної групи, мови, культури;
- відсутність будь-яких ознак дискримінації субординованих груп;
- неприпустимість расизму й етноцентризму;
- хоча в будь-якому суспільстві існує відповідна система культурних норм, необхідно уникати стереотипів культури;
- необхідно сприяти усвідомленню ідентичності культури меншин;
- інтеграція суспільства на засадах плюралізму можлива тільки тоді, коли забезпечується груповий діалог суспільства і подолані забобони.

Американський філософ Джон Дьюї виявив зв'язок між мультикультурним демократичним суспільством і освітніми інститутами. У роботі «Демократія і освіта» він писав про різноманітність рас, релігійних організацій і економічних об'єднань у США, розмірковував над різними традиціями, прагненнями та надіями існуючих у той час груп. За Дьюї, освітні інститути повинні зосереджуватися на урівноваженні різноманітних елементів суспільства для продукування спільних інтересів та настроїв. Він намагався пояснити взаємовідносини державної освіти з мультикультурним суспільством. Засвоюючи знання про суспільство, учні, навіть будучи представниками різних культур, вироблятимуть єдиний досвід та спільне середовище, які об'єднують плюралістичне суспільство. Він писав: «Змішування у школі дітей різних рас, релігій і традицій створює для всіх нове й більш широке оточення. Спільний предмет вивчення привчає всіх до єдності поглядів на більш широкий обрій, ніж той, який видно членам однієї групи в ізоляції» [14, р. 25] (тут і далі переклад наш. – Я. Л., О. Р.).

Однак, на думку Г. Д. Дмитрієва, «немає ніякого сумніву в тому, що поліетнічна або багатоетнічна освіта (мультикультурна – *авт.*) – дуже важлива і надзвичайно актуальна частина освіти, але вона, маючи за свою благородну мету сприяння створенню гармонії між етнічними та національними групами, не вирішує проблеми гуманізації відносин між людьми, що належать до однієї етнічної групи і в її межах – до різних соціокультурних груп, і тих, хто має відмінну культурну ідентичність (політичну, родову, статеву, релігійну тощо)» [8, с. 42]. Прикладами можуть бути дискримінація в багатьох країнах у межах однієї етнічної групи жінок під час прийому на роботу та звільнення, оплата праці, не однакові можливості для участі в соціально-економічному житті людей з альтернативним фізичним та ментальним розвитком тощо. Слушною є думка Д. Бенкса, що мультикультурна освіта є і процесом, і тим основоположним принципом, який перетворює педагогічне середовище з метою відображення етнічного розмаїття в суспільстві [13, р. 208].

В Європі мультикультурна освіта нерідко має синонім «громадянська освіта». Цілі громадянської освіти охоплюють як розуміння, так і цінності, навички і дії. Поглиблена мультикультурна освіта засновується на тезі, що всі культури мають рівні права на світорозуміння та його формування. Жодна з культур (у тому числі й західна) не володіє монополією на світорозуміння.

Сам термін «мультикультурна освіта» місткий та амбівалентний. Він охоплює як програми, за якими відбувається ознайомлення з мовою і культурою інших народів, так і програми, які сприяють дійсному взаєморозумінню і допомагають подолати расизм та забобони. Мультикультурна освіта також може бути частиною великого політичного процесу, що здатен вплинути на зміни в усіх сферах життя суспільства.

Термін «мультикультурна освіта» є калькою сформованого в західній інтелектуальній культурі в 1970-ті рр. поняття «multicultural education». Перші спроби дефініції цього поняття були зроблені авторами міжнародного педагогічного словника, виданого в Лондоні в 1977 р., які кваліфікували феномен «мультикультурну освіту» як «віддзеркалення ідеалів культурного плюралізму у сфері освіти», тобто «як освітня ситуація, коли носій однієї культурної системи вступає в контакт з цінностями іншої або інших культур, представлених у даному навчальному закладі» [17].

Визначення терміна «мультикультурна освіта» у Міжнародній енциклопедії освіти розглядається як «педагогічний процес, в якому репрезентуються дві або більше культур, що відрізняються за мовною, етнічною, національною або расовою ознаками» [16, р. 273]. Тут же зазначається, що мультикультурна освіта сприяє засвоєнню знань про різні культури, усвідомленню загального й особливого в традиціях, способі життя, культурних цінностях народів; звертається увага на важливість виховання у тих, хто навчається, толерантності у ставленні до носіїв іншої культурної системи.

Одним із завдань мультикультурної освіти є розвиток пізнавальних і невербальних умінь та навичок, що дозволяють вступати в контакт з іншими культурами та їх носіями. Мультикультурну освіту пов'язують із підвищенням рівня освіченості й досягненням успіху в багатокультурному середовищі. Наведене визначення дозволяє виокремити чотири основні функції мультикультурної освіти:

- формування у тих, хто навчається, уявлення про різноманітність культур та їх взаємозв'язок;
- усвідомлення важливості культурного різноманіття для досягнення самореалізації особистості;
- виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей;
- розвиток умінь та навичок взаємодії носіїв різних культур на основі толерантності і взаєморозуміння.

У доповіді міжнародної комісії ЮНЕСКО про глобальні стратегії розвитку освіти у XXI ст. підкреслюється, що одна з найважливіших функцій сучасної школи – навчити людей жити разом, допомогти їм перетворити існуючу взаємозалежність держав і етносів у свідому солідарність. З цією метою освіта має сприяти тому, щоб, з одного боку, людина усвідомила своє коріння і тим самим могла визначити місце, яке вона посідає у світі, з іншого – прищепити їй шанобливе ставлення до інших культур. У розробленому у 2002 р. Інститутом освітньої політики (Будапешт) проєкті концепції політики щодо мультикультурної освіти та освіти для меншин пропонується керуватися таким засадами:

- «слід брати до уваги всі проблеми меншин (суспільного статусу, прав людини, міжетнічних стосунків, автономії для меншинних громад);
- слід чітко розрізняти власне етнічні проблеми в освіті (які мають вирішуватися через створення особливих шкіл) та неетнічні проблеми, які розв'язуються за допомогою підвищення якості освіти;
- будь-яка дискримінація в освіті має бути заборонена й припинена;
- певний рівень окремішності в освіті для меншин загалом не суперечить цілям інтеграції;
- школярі – представники меншин повинні мати доступ як до своєї культури, так і до культури більшості;
- задля кращої інтегрованості меншин у суспільний загал має бути посилений полікультурний аспект в освіті для представників більшості» [11].

Одним із найважливіших елементів самотності культур є мова. Знання мов надає можливість людям зрозуміти одне одного, познайомитися з культурною спадщиною інших народів, допомагає співпрацювати в мультикультурному суспільстві. Позиція ЄС щодо використання мов базується на тому, що в умовах економічного, монетарного і, частково, політичного об'єднання Європи, народам, що її населяють, у жодному разі не слід відмовлятися від широкого використання рідних мов у різноманітних сферах діяльності, включаючи й освіту. Хоча в ЄС немає спільної освітньої політики і освіта вважається

внутрішньою справою кожної держави, збереження й розвиток мов відбувається відповідно до мовної політики кожної окремої держави.

Існують міжнародні стандарти щодо застосування мов національних меншин в освіті. Так, у Всезагальній декларації прав людини (ст. 2, п. 3) зазначено: «Батьки мають право пріоритету у виборі освіти для своїх малолітніх дітей» [5]. У ст. 4, п. 3 Декларації ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (1992 р.) записано: «Держава приймає відповідні заходи для того, щоб там, де це є можливим, особи, що належать до меншин, мали відповідні можливості для вивчення своєї рідної мови або навчання своєю рідною мовою» [7].

У Рамковій конвенції про захист національних меншин, що прийняла Рада Європи у 1994 р., у ст. 14, п. 2 йдеться: «У регіонах із значною або традиційною присутністю осіб, що належать до національних меншин, сторони, наскільки це можливо і в межах своїх освітніх систем, у разі достатньої потреби в цьому, прагнуть забезпечити відповідні можливості вивчати мову своєї меншини або отримувати освіту цією мовою» [12]. Гаазькі рекомендації про права національних меншин у галузі освіти (1996 р.) вказують на те, що представники національних меншин повинні мати необмежений доступ до різних рівнів (початкова, загальна, середня, професійна) освіти рідною мовою, а за наявності значної кількості представників національних меншин і вищу освіту рідною мовою за умов якісного вивчення ними державної мови. Рекомендації також порушують проблеми, які виникають на практиці в галузі освіти, і детально описують шляхи вирішення цих проблем [6].

В Європейській хартії регіональних або міноритарних мов (European Charter Regional or Minority Languages) зазначається, що «захист і підтримка регіональних або міноритарних мов у різних країнах та регіонах Європи є важливим внеском у розбудову Європи, що ґрунтується на принципах демократії та культурного розмаїття в межах національного суверенітету і територіальної цілісності» [9]. Хартія передбачає дотримання таких цілей та принципів:

- визнання регіональних або міноритарних мов як засобу вираження культурного багатства;
- повага до географічного ареалу кожної регіональної або міноритарної мови з метою забезпечення того, щоб існуючий або новий адміністративний поділ не був перешкодою розвитку відповідної регіональної або міноритарної мови;
- необхідність рішучих дій, спрямованих на розвиток регіональних або міноритарних мов, з метою їх захисту;
- сприяння використанню регіональних або міноритарних мов в усній та письмовій формі, у суспільному та приватному житті, заохочення такого використання;
- підтримання і розвиток зв'язків у сферах, на які поширюється ця

Хартія, між групами, які використовують регіональну або міноритарну мову, та іншими групами населення держави, що користуються мовою в такій самій або схожій формі, а також установами стосунків у сфері культури з іншими групами населення держави, що користуються іншими мовами;

– забезпечення належних форм і засобів викладання та вивчення регіональних або міноритарних мов на всіх відповідних рівнях;

– створення для осіб, які не володіють регіональною або міноритарною мовою і які проживають у місцевості, де вона використовується, можливостей вивчати її, якщо вони цього бажають;

– сприяння вивченню та науковому дослідженню регіональних або міноритарних мов в університетах чи аналогічних закладах;

– розвиток відповідних видів міждержавних обмінів у сферах, на які поширюється ця Хартія, для регіональних або міноритарних мов, що використовуються в такій самій або схожій формі у двох чи більше державах» [9].

У ряді демократичних країн Європи існують і розвиваються школи національних меншин, які працюють за стратегією збереження мов нацменшин, у межах якої здійснюється двомовна освіта з домінуванням рідної мови. Результатом такої освіти є двомовність дітей і досягається мета – мультикультуралізм й інтеграція суспільства.

Що стосується наукового підкріплення значення мультикультурної освіти, то майже всі теоретики одностайно віддають перевагу білінгвальній (двомовній) освіті, наслідком якої є успішне опанування як рідної, так і домінуючої мов. Цілі білінгвальної освіти визначаються Міністерством освіти відповідної країни залежно від державної політики освіти, культури та мови. Терміном «білінгвальна освіта» позначаються більше ніж сотня моделей і програм, які об'єднуються спільним принципом: використання двох (іноді більше) мов як засобу навчання в межах організованої програми, що охоплює весь зміст навчання або його частину, включаючи засвоєння історії та культури у взаємозв'язку з рідною мовою [15, с. 9]. Відомий британський спеціаліст у сфері білінгвальної освіти К. Бейкер у книзі «Основи білінгвізму і білінгвальної освіти» порівняв різноманітні типи білінгвальної освіти (таблиця). Для кожної стратегії вказані мета і результат навчання. Наприклад, для субмерсії (1 модель – занурення в мову) – навчання всіх предметів нерідною мовою, – метою є асиміляція учнів, результатом – монолінгвізм. Після такого навчання дитина втрачає свою національну ідентичність і забуває про рідну мову як засіб пізнання і навіть спілкування.

Перехідна стратегія білінгвального навчання, за якою розроблені інші моделі білінгвальної освіти, також має певну мету і результат. Мета залишається тією самою – асиміляція учнів шкіл нацменшин, результат – релятивний монолінгвізм. Рідною мовою ці діти будуть говорити іноді, головною мовою спілкування стане нерідна мова. К. Бейкер стверджує,

що визначення білінгвальних моделей в усіх без винятку державах – це політичне питання. Однак дійсно демократичні держави надають навіть емігрантам вибір: в яких школах і за якими моделями навчати своїх дітей.

К. Бейкер зазначає, що нерідко меншини в суспільстві перебувають у стані підлеглих. Рішення у сфері білінгвальної освіти, як правило, приймаються представниками більшості. Субмерсивні форми білінгвальної освіти можуть послабити ідентичність дітей меншин з мовою та культурою родини. В умовах опанування мови тільки як навчальний предмет дуже рідко зустрічається практика двомовності, більшість учнів залишаються на поверховому рівні знання мови. Винятків з правил дуже мало, наприклад, засвоєння англійської мови в країнах Скандинавії, де це стимулює експансія англійської культури, значний престиж мови та її економічні перспективи. Тому необхідно розвивати ті форми білінгвальної освіти, які забезпечують засвоєння двох мов і культур [2].

Узагальнюючи ідею та практику білінгвальної освіти, можна зробити висновок, що цілі, моделі та результати білінгвальної освіти визначаються:

– моделлю відносин культурних та мовних груп у суспільстві; політичними цілями держави; правлячою ідеологією;

– відкритістю національних меншин двом культурам або прагненням дотримуватись рідної культури та їх становленням до мовної ситуації в країні;

– типом школи: мова навчання – державна або мова меншини, навчальною програмою школи; навчальним процесом (методики, засоби навчання, творча активність тощо) [15, с. 21].

Досвід Європи останніх років наочно свідчить про те, що розширення функцій мов національних меншин зовсім не заважає функціонуванню державної мови, не перешкоджає збереженню загальнодержавної єдності. На жаль, незважаючи на існування низки загальноєвропейських документів, що формулюють основи мовної політики, ступінь використання міноритарних мов у системах освіти різноманітних країн суттєво різняться. Їх можна класифікувати у такий спосіб:

1. Країни, в яких мови національних меншин використовуються як засіб навчання і предмет вивчення:

– в усіх школах країни, наприклад, Андора, Люксембург;

– у школах окремої частини країни, наприклад, Австрія, Бельгія, Угорщина, Греція, Данія, Іспанія, Італія, Польща, Румунія, Фінляндія, Швеція.

2. Країни, в яких мови національних меншин використовуються як предмет вивчення:

– обов'язково в усіх школах країни, наприклад, Ірландія, Швейцарія;

– обов'язково в школах окремої частини країни, наприклад, Німеччина, Франція [3, с. 14 – 15].

Типи програм білінгвальної освіти

Тип програми	Мова учня	Мова навчання	Країни застосування
Субмерсія (занурення) (<i>Submersion: structured immersion</i>)	Мова меншини	Державна (офіційна мова)	Швеція, Данія, Естонія, Латвія, Литва
Субмерсія з елементами компенсації (<i>SBE with withdrawal classes; sheltered language</i>)	Мова меншини	Державна (офіційна) + заняття мовою меншин	Велика Британія, Естонія, Латвія
Сегрегаційна білінгвальна освіта (<i>Segregation BE</i>)	Мова меншини	Мова меншини (обов'язково; державна політика)	Швеція, Баварія (Німеччина)
Перехідна білінгвальна освіта (<i>Transitional BE</i>)	Мова меншини	Мова меншини + мова більшості в зростаючому обсязі	Німеччина, Іспанія, Франція
Сепаратна білінгвальна освіта (<i>Separatist BE</i>)	Мова меншини	Мова меншини (обов'язково; вибір громади)	Македонія, Албанія
Імерсія (<i>Immersion</i>)	Мова меншини	Дві мови: мова меншини + мова більшості в зростаючому обсязі	Іспанія, Фінляндія, Уельс (Велика Британія), Ірландія, Каталонія (Іспанія)
Білінгвальна освіта для збереження мови меншин (<i>Maintenance/heritage language BE</i>)	Мова меншини	Дві мови: в основному мова меншини	Швеція
Дуальна (двомовна) білінгвальна освіта (<i>Two-way/Dual language BE</i>)	Мова меншини + мова більшості	Мова меншини і мова більшості в рівному обсязі	Франція, Велика Британія, Швеція, Люксембург

В Україні ідеї функціонування мов національних меншин закладені в низці нормативно-законодавчих документів системи освіти, зокрема, Законі України про освіту, Національній доктрині розвитку освіти, Концепції 12-річної загальної середньої освіти, Законі про вищу освіту, Концепції гуманітарної освіти України тощо. Так, згідно зі ст. 25 Закону

«Про мови в Українській РСР»: «Вільний вибір мови навчання є невід'ємним правом громадян Української РСР. Українська РСР гарантує кожній дитині право на одержання освіти національною мовою. Це право забезпечується створенням мережі дошкільних установ та шкіл з вихованням і навчанням українською та іншими національними мовами». Законом України «Про національні меншини в Україні» [10] регламентується право всіх національних меншин на користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

У «Концепції 12-річної загальної середньої освіти» також ідеться про мовний аспект конституційних прав представників меншин: «У процесі формування демократичного суспільства в умовах поліетнічної держави посилюється увага до мов національних спільнот, що входять до складу українського народу (російської, польської, угорської, болгарської, єврейської та ін.). Цими мовами може здійснюватись навчальний процес у школах, вони можуть вивчатись як навчальний предмет». Як бачимо, в українському правовому полі системи освіти закладені основи для вивчення й збереження міноритарних мов, що загалом відповідає ідеям мультикультуралізму на європейському просторі.

Отже, сьогодні вже є очевидним те, що реалізація засад мультикультуралізму в освіті не зводиться тільки до викладання рідної мови дітям із меншинних груп (чи навіть до створення для них шкіл із рідною мовою викладання) або до запровадження в усіх школах країни «предмета мультикультуралізму», – вона передбачає перегляд з мультикультурних позицій усієї системи організації освіти й характеру викладання багатьох предметів: від мов та історії до природничих дисциплін. Ідея інтеграції й різноманіття культур, що підтримується на рівні індивіду або державної політики, цілком відображається на державній системі освіти.

Таким чином, можемо зробити висновок, що реформування системи освіти в багатьох країнах Європи передбачає виховання полікультурної особистості. Сьогодні як ніколи необхідний пошук нових форм комунікацій, розвиток здатності до діалогу, уміння бачити і приймати відмінності, шукати загальнокультурні позиції. Саме освіта стає могутнім інструментом створення сприятливого демократичного й гуманістичного соціального клімату, засобом гармонізації відносин представників різних цивілізацій і культур.

Список використаних джерел

1. **Баксанский О. Е.** Национальный проект «Образование» и Болонский процесс / О. Е. Баксанский // Россия : многообразие культур и глобализация / отв. ред. И. К. Лисеев. – М. : Канон+; Реабилитация, 2010. – С. 406 – 431.
2. **Бейкер К.** Основы билингвального образования и билингвизма /

К. Бейкер. – Режим доступу : www.dialogi.lv.

3. **Бухвалов В. А.** Реформа школ нацменьшинств в Латвии : анализ, оценка, перспективы / В. А. Бухвалов, Я. Г. Плинер. – Рига, 2008. – 140 с.

4. **Вивчення** світового досвіду підтримки меншинних культур та подолання колоніальної спадщини в культурній сфері / М. Б. Кушнар'ова, О. А. Гриценко, М. Ю. Рябчук, Н. К. Гончаренко. – Режим доступу : www.culturalstudies.in.ua.

5. **Всезагальна** декларація прав людини. – Режим доступу : www.un.org.

6. **Гаазькі** рекомендації щодо прав на освіту для національних меншин. – Режим доступу : www.niss.gov.ua.

7. **Декларація** ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин. – Режим доступу : www.zakon.rada.gov.ua.

8. **Дмитриев Г. Д.** Многокультурность как дидактический принцип / Г. Д. Дмитриев // Педагогіка. – 2000. – № 10. – С. 38 – 46.

9. **Європейська** хартія регіональних або міноритарних мов. – Режим доступу : www.city-adm.lv.ua.

10. **Про** національні меншини в Україні : Закон України від 25 черв. 1992 р. № 2494-ХІІ. – Режим доступу : www.zakon1.rada.gov.ua.

11. **Проект** Концепції політики щодо мультикультурної освіти та освіти для меншин. – Режим доступу : www.culturalstudies.in.ua.

12. **Рамкова** конвенція про захист національних меншин. – Режим доступу : www.zakon1.rada.gov.ua.

13. **Banks J. A.** Multicultural Education : Issues and Perspectives. – 3 ed. / J. A. Banks, Ch. A. MacGee Banks. – Boston : Allyn and Bacon, 1999. – 446 p.

14. **Dewey J.** Democracy and Education / J. Dewey. – N. Y. : MacMillan Co., 1916.

15. **Druviete I.** Divvalodigi berni / I. Druviete, R. Lihaceva, I. Lika ; Izdot ar Sorosa fonda Latvija atbalstu. – SFL, 2002. – 67 p.

16. **International** Dictionary of Education. Vol. 7. – Oxford, 1994. – 3963 p.

17. **International** Dictionary of Education. – London : Kogan Page, 1977. – 3560 p.

Надійшла до редколегії 26.08.10